

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ ƏSASLANDIRILMIŞ MÜHAKİMƏLƏR YÜRÜTMƏK BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

İxtisas: 5804.01- Ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi

Elm sahəsi: Pedaqogika

İddiaçı: **Lalə Vladimir qızı Cahangirova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

NAXÇIVAN – 2022

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi
pedaqogika kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Pedaqoji elmlər doktoru, professor
Şahin Tağı oğlu Tağıyev

Rəsmi opponentlər: Pedaqoji elmlər doktoru, professor
Fərahim Balakəşi oğlu Sadıqov

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vidadi Paşa oğlu Bəşirov

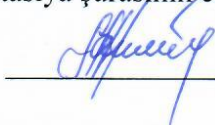
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nəzakət Rəsul qızı Yusifova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun nəzdində fəaliyyət
göstərən FD 2.40 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Pedaqoji elmlər doktoru, professor
İsmayıl İsmail oğlu Əliyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qızıltac Tarverdi qızı Şahbazova

Elmi seminarın sədri: Pedaqoji elmlər doktoru, professor
Ləzifə Nağı qızı Qasıмова

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Problemin aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Dövlətinin başçısı, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin strateji əhəmiyyətli göstərişlərinə xalq, o cümlədən gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan bütün təhsil işçiləri tərəfindən yüksək səviyyədə əməl olunduğunu erməni qəsbkarları ilə 44 günlük müharibənin nəticələri, ordumuzun parlaq qələbəsi, gənclərimizin qəhrəmanlığı və gözlərini qırpmadan Vətənin azadlığı yolunda şəhid olmaları parlaq şəkildə sübut etdi. Əlbətdə bu işin kökündə orta ümumtəhsil məktəblərimizdə qurulan təhsil işi, təlim və tərbiyənin təşkili dayanır. Ona görə də Möhtərəm Prezidentimizin strateji xarakterli göstərişlərini¹ əldə rəhbər tutaraq orta ümumtəhsil məktəblərimizdə tədris fənlərinin təkmilləşdirilməsini və şagird kontingentinin elmi səviyyəsinin yüksəldilməsini bir neçə istiqamətdə reallaşdırmaq olar. Bunu həyata keçirməyin yollarından biri məktəblilərin elmi dünyagörüşünün formalaşması, fənlər üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsədilməsi üçün yeni pedaqoji problemlərin müəyyənləşdirilməsi və fundamental şəkildə həll edilməsidir.

Bu fikirləri rəhbər tutaraq ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin ümumtəhsil fənn hazırlığının təkmilləşdirilməsini bir neçə istiqamətdə həyata keçirmək olar. Bu istiqamətlərdən biri pedaqoji prosesin ibtidai təhsil mərhələsində şagirdlərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının, o cümlədən aldıkları nəticələrin və yaxud söylənilən fikirlərin doğruluğunun uşaqların öz mühakimələri vasitəsilə əsaslandırılmalarının formalaşdırılmasıdır.

“Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)”nın elmi-psixoloji əsasını prof. Ə.Ə. Əlizadənin işləyib hazırladığı, nəzəri və praktik cəhətdən tam əsaslandırıdığı “Üçtərkibli taksonomiyalar” sistemi təşkil edir. Sistemə görə taksonomiya ayrı-ayrı fənlər və siniflər üzrə konkretləşdirilməli, fənlər üzrə spesifik cəhətlər üzə çıxarılmalı və yaş xüsusiyyətləri baxımın-

¹Əliyev, İ.H. Azərbaycanın dövlət siyasətində təhsil prioritet məsələdir/ – Bakı: “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 19 sentyabr 2008-ci il, № 36.

dan həyata keçirilməlidir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması bu taksonomiyaların tətbiqi baxımından çox aktualdır.²

Problemin aktuallığı ilk növbədə ibtidai təhsilin qarşısında qoyulan vəzifələrdən irəli gəlir. Aktualıq eyni zamanda tədqiq olunan problemin mövcud ədəbiyyatda tələb olunan səviyyədə öz əksini tapmaması və məktəb praktikasında problemin həllinə böyük ehtiyacın olması, buna baxmayaraq onun həllinə şübhə ilə yanaşılması ilə bağlıdır.

Beləliklə, bu dəlillər, yəni ibtidai siniflərdə şagird fəaliyyəti zamanı əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının çətinliyi, bu işin təlim məqsədlərinin və səmərəli yollarının ibtidai sinif müəllimlərinə aydın olmaması, problemin elmi-pedoloji ədəbiyyatda öz həllini tapmaması kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması probleminin xüsusi didaktik problem kimi qoyulmasının vacibliyini etiraf etmək üçün kifayətdir.

Tədqiqatın obyektı və tədqiqatın predmeti.

Tədqiqatın obyektı təlim prosesində kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin idraki bacarıqlarının formalaşdırılması prosesidir.

Tədqiqatın predmeti kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri.

Tədqiqatın məqsədi ibtidai sinif şagirdlərində əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarını formalaşdırmağın imkanlarını, yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirməkdən və bu işin pedoloji sistemini qurmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. Əsaslandırılmış mühakimə anlayışının elmi-nəzəri mahiyyətini aydınlaşdırmaq, problemin pedoloji və psixoloji əsaslarını müəyyən etmək;

²Abbasov, Ə.M. Kurikulum bələdçisi: İzahlar və tətbiqlər. / Ə.M. Abbasov, İ.A. Cavadov, B.O. İbadova [və b.] - Bakı: Elm və təhsil, - 2019, s. 243-245.

2. Tədqiq olunan problemin elmi-pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşunu öyrənmək, təhlil etmək, nəzəri və praktik əhəmiyyətli fikirləri müəyyənləşdirmək və ümumiləşdirmələr aparmaq;

3. Problemin məktəb praktikasında vəziyyətini öyrənmək, onun həllinin praktik imkanlarını müəyyən etmək;

4. İbtidai sinif şagirdlərində əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına verilən ümumdidaktik imkanları müəyyən etmək;

5. İbtidai siniflərdə tədris fənlərinin təlimi vasitəsilə şagirdlərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının imkan və yollarını üzə çıxarmaq, onları qarşılıqlı şəkildə uzlaşdıraraq mükəmməl iş sistemi qurmaq;

6. İbtidai sinif şagirdlərində əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması imkanlarını və yollarını əhatə edən iş sisteminin təlim prosesinin keyfiyyətinə necə təsir göstərdiyini pedaqoji eksperimentdə yoxlamaq.

Dissertasiyada qoyulmuş problem aşağıdakı tədqiqat **metodlarından** istifadə olunaraq həll edilmişdir: a) *Ədəbiyyatın təhlili*; b) *Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi*; c) *Müşahidə*; ç) *Müsahibə*; d) *Sorğu*; j) *Pedaqoji eksperiment*.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, mövcud fənn kurikulumları əsasında ilk dəfə olaraq ibtidai sinif şagirdlərində əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarına tələbat tərbiyə edilməsi məsələsi geniş tədqiq olunaraq, bu məsələ ilə əlaqədar təlim prosesində meydana çıxan problemlər və onların səbəbləri üzə çıxarılmışdır. Mövcud fənn kurikulumlarının və dərsliklərin məzmunu əsasında kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə işin məzmunu müəyyənləşdirilmişdir. Təlim prosesində şagirdlərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının imkan və yolları göstərilmişdir. Tədqiqat zamanı o da aşkar edilmişdir ki, ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində kiçikyaşlı məktəblilərə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması nəinki mümkündür, hətta onlara sadə silloqistik mühakimələr yürüt-

məyi və bu mühakimələrə əsaslanaraq təlim prosesində əsaslandırılmış mühakimələr qurmağı, müxtəlif əqli və təlim nəticələrinin doğruluğunu silloqistik mühakimələrlə əsaslandırmağı öyrətmək mümkündür və əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə iş sisteminin məzmunu, onun imkan və yolları, təqdim olunan elmi müddəalar pedaqogika nəzəriyyəsini yeni ideyalarla zənginləşdirəcək, orta məktəb təlim nəzəriyyəsinin elmi əsaslar üzərində daha möhkəm qurulmasına münasib şərait yaradacaqdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada öz əksini tapmış iş sistemi, tədqiqat materialları, başlıca ideyalar, tədqiqatın nəticələri, təlim metodikası kiçikyaşlı məktəblilərlə təlimin yüksək elmi səviyyədə təşkili zamanı sinif müəllimlərinə, fənn kurikulumlarının və dərsləklərin yenidən tərtibinə, metodik ədəbiyyatın yazılmasına praktik kömək olacaqdır.

Didaktika üzrə çalışan tədqiqatçı-pedaqoqlar, həmçinin metodist alimlər də aparılan tədqiqatdan, dissertasiyanın məzmunundan, onun nəticə və təkliflərindən faydalana bilərlər.

Müdafiəyə təqdim olunan müddəalar:

1. Sadə deduktiv və induktiv mühakimələr kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasında ən tutarlı vasitədir.

2. Təlim zamanı kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasında pedaqoji proses geniş pedaqoji, psixoloji və fizioloji imkanlara malikdir.

3. Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına verilən ümumdidaktik tələblər orta məktəb təlim işinin səmərəsini və onun real həyatla əlaqələndilməsinin imkanlarını daha da genişləndirə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas məzmunu və başlıca ideyaları, tədqiqatdan alınan elmi nəticələr, onların həyata keçirilməsi ilə bağlı praktik təkliflər müxtəlif elmi məcmuələrdə, o cümlədən Gəncə Dövlət Universitetinin, Azərbaycan Slavyan Universitetinin, Təhsil İnstitutunun və Azərbaycan Qızlar Univer-

sitetinin “Elmi əsərlər”ində, Qırğızıstanın elmi – metodik məcmuəsində çap olunaraq təbliğ olunmuşdur.

Tədqiqatın müxtəlif mərhələləri, alınan nəticələr və onların ibtidai siniflərdə təlimin keyfiyyətinə göstərdiyi təsir respublikanın şəhər və rayon məktəblərində keçirilən eksperiment zamanı da müzakirə obyektinə olmuşdur.

Dissertasiya giriş – 25500 işarə; I fəsil – 100000 işarə, II fəsil – 140000 işarə, Nəticə – 5000, cəmi 270500 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektinə, predmetinə, məqsəd və vəzifələrinə, elmi yeniliyinə, nəzəri və praktik əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar göstərilir.

Dissertasiyanın **“Şagirdlərə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının aşılmasının nəzəri vəziyyəti”** adlanan birinci fəslə 4 paragrafdan ibarətdir. Fəslin **“İbtidai sinif şagirdlərinin əsaslandırılmış mühakimələrinin elmi-nəzəri mahiyyəti”** adlanan birinci paragrafında əsaslandırılmış mühakimələrin mahiyyəti, quruluşu və növləri aydınlaşdırılır. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə “əsaslandırılmış mühakimə” anlayışı ilə bilavasitə sıx bağlı olan və onun əsasında dayanan “mülahizə”, “mülahizə olan və olmayan fikirlər”, “məntiqi mühakimə”, “mühakimənin məntiqi quruluşu”, “özününizamlama”, “özünütənqid”, “özünüdərk”, “özünənəzarət” anlayışlarının üzərində dayanılır və bu məqsədlə “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə, “Pedaqoji ensiklopediya”ya, pedaqoq və psixoloqların əsərlərinə, o cümlədən N.M.Kazımov, Ə.S. Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, A.N. Abbasov, İ.İ.Əliyev, R.İ.Əliyev, H.N.Ağayev, M.Ə.Həmzəyev, Q.N.Qəhrəmanova, N.E.Zeynalova, A.M.Pışkalo, Y.M.Kolyaqın, F.F.Pritulo, V.N.Rudniçskaya, S.L.Rubinşteyn, B.A. Ananyev, V.A.Krutetski, A.V.Petrovski və başqalarının fikirlərinə müraciət olunur.

Aparılmış araşdırmalardan belə bir ümumi nəticəyə gəlmək mümkündür ki, “əsaslandırılmış mühakimələr yürütmə” məfhumu-

nun əsasında “Sübut etmənin”, “əsaslandırmanın”, “isbatın” məntiqi quruluşu ilə bilavasitə bağlı olan “əgər..., onda...” bağlayıcısının köməyi ilə düzələn mürəkkəb mülahizələr dayanır. Ona görə də “əgər..., onda...”, yaxud “...sa (sə),...” bağlayıcılarının köməyi ilə düzələn mürəkkəb mülahizələrin üzərində xüsusi dayanmaq lazım gəlir. İbtidai təlim zamanı “əgər..., onda...” bağlayıcısı vasitəsilə düzələn mürəkkəb mülahizələr çox vaxt “.....sa (sə), ...” bağlayıcısı vasitəsilə daha sadə ifadə edilir. Məsələn: Kiçikyaşlı məktəbli riyaziyyat dərslərində “Əgər azalan çıxılandan böyük olsa, onda çıxma əməlini yerinə yetirmək olar” (və ya sadəcə “azalan çıxılandan böyükdürsə, çıxma əməli yerinə yetirilə bilər”) kimi, Azərbaycan dili dərslərində “Əgər “kitab” sözü cümlənin əvvəlində gəlsə, onda “kitab” sözü böyük hərflə yazılır” (və ya sadəcə “Kitab sözü cümlənin əvvəlində gəlsə, böyük hərflə yazılır”) kimi mülahizələrlə rastlaşır və onlardan bütün təlim boyu müntəzəm istifadə edirlər.

Məntiq elmində “əgər..., onda...” bağlayıcısı vasitəsilə düzəldilən mürəkkəb mülahizələr verilmiş sadə mülahizələrin implikasiyası adlandırılır. Sadə mülahizələr p və q ilə, onların implikasiyası isə $p \rightarrow q$ kimi işarə edilir, “ p -dən q çıxır” kimi oxunur. P mülahizəsi $p \rightarrow q$ implikasiyasının şərti, q mülahizəsi isə nəticəsi adlandırılır. Riyazi məntiqdə $p \rightarrow q$ implikasiyası yalnız və yalnız o vaxt doğru olmayan mülahizə hesab olunur ki, p mülahizəsi doğru, q mülahizəsi isə doğru olmayan mülahizə olsun.

Beləliklə, bu anlayışlar sistemi əsaslandırılmış mühakimələrin əsas komponentini təşkil edən “sübut etmə”, “əsaslandırma” kimi məfhumun (qeyd edək ki, öz təlim nəticələrinin doğruluğunu sübut etmək əsaslandırılmış mühakimələr yürütməyin (prof. H.N.Ağayev) əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək isə özünütərbiyənin (prof. Ə.S.Bayramov) əsas komponentidir) mahiyyətini açmağa tam imkan verir. “Sübut etmək” termin kimi məntiqdə “mühakimə” mənasında işlənir. Mühakimə isə bu və ya digər bir mülahizənin doğruluğunu müəyyən etməkdir.

Bütün fikirləri ümumiləşdirərək kiçikyaşlı məktəblilərdə sadə deduktiv mühakimələr yürütmək yolu ilə əsaslandırılmış nəticələr alınmasının məntiqi quruluşunu belə ifadə etmək olar:

$$[p \wedge (p \rightarrow q)] \rightarrow q$$

Bu düstura əsaslandırılmış mühakimənin, düzgün əqli-məntiqi nəticəyə gəlmənin ümumi ifadəsi də demək olar burada, $\wedge$ – iki mülahizənin konyuksiyasını göstərir. İki p və q mülahizələrinin konyuksiyası isə $p \wedge q$ (p və q kimi oxunur) mülahizəsinə deyilir və həmin mülahizə yalnız o vaxt həqiqi olur ki, hər iki mülahizə eyni zamanda həqiqi olsun.

Fəslin **“Problemin psixoloji əsasları”** adlanan ikinci paragrafında kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək məqsədilə psixoloji və qismən də fizioloji ədəbiyyat tədqiqata cəlb olunmuşdur. Problem müəyyən dövrlərdə, ötəri də olsa, bir çox psixoloji, fizioloji və didaktik tədqiqatlarda pərakəndə şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Elmlərin əsasının mənimsənilməsi üçün lazım olan məntiqi biliklərin və bacarıqların bütün komponentləri, kiçikyaşlı məktəblilərin istifadə etdikləri təfəkkür əməliyyatlarının, inandırıcı mühakimələrin və məntiqi hökmlərin növləri, onların elmlərin əsasının mənimsənilməsi üçün lazım olan məntiqi biliklərin və bacarıqların bütün komponentləri, kiçikyaşlı məktəblilərin istifadə etdikləri təfəkkür əməliyyatlarının, inandırıcı mühakimələrin və məntiqi hökmlərin növləri, onların əsaslandırılmasının psixoloji və fizioloji xüsusiyyətləri az da olsa, bu tədqiqatlarda araşdırılmışdır. İbtidai siniflər üzrə fənn kurikulum-larının, dərsliklərin və digər tədris materiallarının təhlili göstərir ki, həmin anlayışların bir çoxunun artıq birinci sinifdən başlayaraq mənimsədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu da, müxtəlif elmi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Biliklər sisteminin və alınmış nəticələrin düzgünlüyünün əsaslandırılmış məzmununa, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması imkanlarına aydınlıq gətirmək məqsədilə, ilk öncə şagirdlərin pedaqoji, psixoloji və fizioloji mənimsəmə imkanlarını araşdıran Azərbaycan və xarici ölkə tədqiqatçılarının əldə etdikləri elmi nailiyyətləri təhlil edib ümumiləşdirmişik.

İlkin gəldiyimiz qənaət ondan ibarət olmuşdur ki, əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqları və onların formalaş-

dırılması mürəkkəb təfəkkür prosesidir. Bu prosesin əsasında insanın beyin qabığında əmələ gələn şərti-reflektor əlaqələr dayanır.

Problemin psixoloji əsaslarını araşdırarkən onu da müəyyən etdik ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının aşılınması və başa çatması işini müəyyən yaş dövrü ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Şagirdlərdə tam əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının başa çatması yalnız bu və ya digər məhdud yaş dövrünün məhsulu deyildir. O, bilavasitə düzgün və zəncirvari təşkil olunmuş, uzun pedaqoji prosesin, xüsusən də, təlim və tərbiyə işinin nəticəsidir. Buna görə də, kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarına tələbat müxtəlif yaş dövrlərində əmələ gələ bilər. Hətta məktəbəqədər yaşlı uşaqlar müxtəlif təsirlərlə öz fikirlərinin düzgünlüyünü “əsaslandırmağa” cəhdlər edirlər. Çox vaxt şagirdlər süni vasitələrdən (arqumentlərdən) istifadəyə meyllənirlər. Bu da, kiçikyaşlı məktəblilərdə erkən yaşlardan öz mülahizə və mühakimələrinə diqqət etmək, onlara nəzarət etmək meyllərinin olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu meyllər, xüsusən III-IV sinif şagirdlərində daha aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Tədqiqatın gedişində onu da müəyyənləşdirmək mümkün oldu ki, müəllimin kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması istiqamətində apardığı məqsədyönlü işin nəticəsində hər bir şagird nəinki öz üzərinə müəyyən təəhhüd göstərməyi, öz təlim fəaliyyətini təhlil etməyi, hətta özünə əmr verməyi və öz əqli fəaliyyətinə nəzarət etməyi də bacara bilir. Hər bir şagird bu prosesdə özünün zəif və qüvvətli cəhətlərini aşkar edib öz bilik və bacarıqlarının gücünü düzgün qiymətləndirməyə, öz mühakimələrinin düzgünlüyünü əsaslandırarkən uyğun və təsirli vasitələr (arqumentlər) axtarıb tapmağa meyllənirlər.

Aparılmış psixoloji təhlillərdən aydın oldu ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütməyə tələbat tərbiyəsi zamanı onların təlim prosesində qarşılaşdığı çətinliklər də, öz səhvlərini hiss edə bilmələri də əsaslı şəkildə psixoloji təsir göstərir. Bir qrup səhvlər bilavasitə şagirdin özündən asılı olur, subyektiv

səciyyə daşıyır və bu halda, səhvlər şagirdin təlim bilikləri və bacarıqları ilə birbaşa bağlı olur. Buraya şagirdin özünəinamsızlığı, fikirlərindəki qətiyyətsizliyi, utancaqlığı, qeyri-müstəqilliyi, tələqinə qapılmağı və s. keyfiyyətləri də daxildir. Bu işdə kiçikyaşlı məktəblinin özünü yoxlamağa təhrik, məcbur edə bilməsi, öz iradəsinə qalib gəlməsi, nəinki bu səhvlərin aradan qaldırılması, sözün əsl mənasında, onlarda əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması üçün də əsaslı zəmin yaradır.

Beləliklə, psixoloji və fizioloji tədqiqatların nəticələrinin indiyə qədər aparılan təhlilindən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, pedaqoji prosesdə müəyyən psixofizioloji şərtlərə riayət olunarsa, kiçikyaşlı məktəblilər əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarına və onların təlim prosesində uğurlu tətbiqi formalarına daha şüurlu yiyələnə bilirlər.

Beləliklə, tətbiq olunan problem baxımından psixoloji araşdırmaların nəticələrindən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə fənlərin tədrisi prosesində əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarını formalaşdırmaq uşaqların psixoloji və fizioloji inkişafı baxımından mümkündür. Uşaqların təfəkkürünün inkişaf səviyyəsi buna imkan verir. Eyni zamanda uşaq təfəkkürünün psixoloji və fizioloji inkişaf xüsusiyyətləri və məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının imkanları baxımından elmi-pedaqoji, psixoloji və fizioloji ədəbiyyatın təhlili əsasında müəyyən edirik ki, ibtidai sinif şagirdlərində əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının pedaqoji şərtlərini, o cümlədən bu prosesin əsasında duran nəzəri-pedaqoji müddəaların mahiyyətini üzə çıxarmaq, onların faydalılığını əsaslandırmaq və elmi sistemə salmaq vacibdir. Onu da qeyd edək ki, ibtidai təlim prosesində mülahizə və mühakimələrin düzgün aparılma qaydalarını sinif müəllimlərinin başa düşmələri və onlara əməl etmələri ibtidai təlimin bütün mərhələlərində şagirdlərin irəli sürdükləri fikirlərin, yaxud gəldikləri təlim nəticələrinin doğruluğunu daha dolğun, daha arqumentli əsaslandırmalarını təmin edir.

Fəslin **“Mövzu baxımından elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili”** adlanan üçüncü paragrafda müəyyən edilmişdir ki, həm

Azərbaycan, həm xarici pedaqoq və metodist alimlər problemin həllinə nisbətən yaxınlaşmış, onun həllinə kömək edə biləcək xeyli dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüş və onları elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışlar. Bu fikir və ideyaların təhlilinin ümumiləşdirilməsindən aşağıdakı qənaətə gəlmək olur:

a) Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması problemi konkret olaraq ümumpedaqoji aspektdə tədqiqat obyektini kimi götürülməmiş və araşdırılmamışdır.

b) Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarını aşılamağın vacibliyi və mümkünlüyü ideyaları elmi-pedaqoji və metodiki ədəbiyyatda sübut olunmamış şəkildə öz əksini tapır.

c) Yuxarı sinif şagirdlərinə isbatın və isbat elementlərinin öyrədilməsi ilə bağlı metodiki yönümlü dissertasiyalara, ibtidai siniflərdə isə fənlərin tədrisi zamanı şagirdlərə özünənəzarət priyomlarının mənimsədilməsi problemləri ilə bağlı tədqiqatlara təsadüf olunsada, lakin bu tədqiqatların heç biri kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması probleminin həllinə cavab verə bilmir.

e) Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına əsaslı şəkildə xidmət göstərə biləcək elmi-pedaqoji və psixoloji fikir və ideyalara rast gəlmək olur ki, onlardan da dissertasiyanın yazılmasında istifadə olunmuşdur.

Fəslin **“Tədqiq olunan problem baxımından məktəb praktikasının təhlili”** adlanan dördüncü paragrafında məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi və təhlili (müəyyənədicilik eksperimentinin nəticəsi) göstərdi ki, ilk dəfə məktəbə qədəm qoyan kiçikyaşlı məktəblilərin 85,8% sadə fikir və mülahizələrinin, əqli nəticələrinin doğruluğunu, onun düzgünlüyünü əsaslandırmağa dair sadə təsəvvürlərə, elementar bilik və bacarıqlara malik deyillər, ancaq az bir qismi, 14,2% belə bacarıqlara malik olurlar. Pedaqoji proses zamanı isə kiçikyaşlı məktəblilərə əsaslandırılmış mühakimələr yürüdə bilmək bacarıqlarının aşılınması işinə təsadüf olunmur. Ona görə də ibtidai sinif şagirdləri öz mühaki-

mələrini əsaslandırılmış şəkildə ifadə etməyi ya vacib hesab etmir, ya da elə mühakimələr yürüdürlər ki, bu mühakimələr tamamilə bir-biri ilə bağlanmayan, biri o birinin məntiqi davamı olmayan cümlələr yığımından ibarət olur. Belə bir vəziyyət ibtidai siniflərdə fənlərin tədrisi prosesinə və təlimin mənimsəmə keyfiyyətinə əks təsirdən başqa bir şey bəxş etmir.

Dissertasiyanın II fəslə **“Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının imkan və yolları”** adlanır. Fəsil dörd paraqraftan ibarətdir. Fəslin **“Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının didaktik imkanları”** adlanan birinci paraqrafında məqsədyönlü müqayisə kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmə bacarıqlarının formalaşdırılmasında başlıca vasitə kimi nəzərdən keçirilir və kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının didaktik imkanları müəyyənləşdirilir. Göstərilir ki, məktəbə ilk qədəm qoymuş kiçikyaşlıların əslində heç bir dərin və sistemli biliyi olmur. Onlar özləri ilə məktəbə yalnız bəzi sadə təsəvvürlər, müəyyən bacarıqlar və həyatı müşahidə təcrübələri gətirirlər (öz hərəkətlərini, davranışlarını müşahidə etmək, istifadə etdikləri sadə cümlələri izləmək, öz təfəkkürləri baxımından söylədikləri fikirləri, cümlələri nizamlamaq təşəbbüsləri və s.). Ona görə də kiçikyaşlı məktəblilərin ixtiyarına elə bir vasitə vermək lazımdır ki, onlar bu vasitənin köməyi ilə həm söylədikləri fikirlərin və gəldikləri sadə nəticələrin, həm də öz mühakimələrinin doğruluğuna əmin ola bilsinlər. Təbii ki, belə bir vasitə: a) fənn kurikulumunun tələblərindən kənara çıxmamalı; b) elmi anlayışlar təhrif olunmamalı; c) elmi cəhətdən daha düzgün və dəqiq nəticə verilməli; d) kiçikyaşlı məktəblilər onu asan qavramalı; e) bu işlər ibtidai təlimin keyfiyyətinə əsaslı şəkildə müsbət təsir göstərməlidir.

Tədqiqat göstərdi ki, belə bir vasitə var. Bu vasitə aşılınması fənn kurikulumlarında və elmi-pedaqoji ədəbiyyatda aşılınması nəzərdə tutulan iki sonlu əşyalar qrupu arasında praktik yolla yaradılan qarşılıqlı birqiymətli uyğunluğa əsaslanan mühakimələr yürüdə bilmək bacarığı ola bilər. Bu zaman, ilk öncə, kiçikyaşlı

məktəblilərə öz fikir və mülahizələrinin əsaslandırılmış şəkildə qurulmasının vacibliyinə ehtiyac olduğunu aşılamaq lazımdır. Bu zaman uşaqlarda öz fikir və mülahizələrinin doğruluğuna şübhələr yaradılır və bu şübhələr müqayisə vasitəsilə yoxlanılır. Nəticədə müəyyənləşdirilir ki, belə mühakimələr yürütmək bacarıqları iki sonlu əşyalar qrupunun miqdarca gözəyari müqayisəsi zamanı alınan ilkin nəticələrin doğruluğunu yoxlamaq, onun düzgünlüyünü sübut etməkdə ən tutarlı vasitədir.

Beləliklə, kiçikyaşlıların gözəyari müqayisələri zamanı yürütdükləri mühakimələrin doğruluğu onların özləri tərəfindən təcrübi şəkildə sübut edilmiş olur.

Əsas riyazi anlayış kimi iki çoxluq arasındakı qarşılıqlı birqiymətli uyğunluğun riyazi çalışma tapşırıqlar əsasında kiçikyaşlı məktəblilərə mühakimələrinin əsaslandırılmış şəkil alması, öz fikirlərini əsaslandırma və düzgün əqli nəticəyə gəlmə vasitəsi kimi öyrədilməsi əşyalar qrupunun həm gözəyari müqayisəsinin, həm də onların elementləri arasında qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq yaratmaqla aparılan müqayisənin və bu müqayisələrə əsasən kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış, isbat olunmuş, doğruluğuna şübhə yeri qalmayan mühakimələrin yaxşı qavranıldığını göstərir. Bu da kiçikyaşlı məktəblilərdə sonlu əşyalar qrupu arasında qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq yarada bilmək bacarıqlarının, bu bacarıqlar əsasında formalaşdırılan əsaslandırılmış mühakimə yürütmə qabiliyyətlərinin gözəyari müqayisələrin nəticəsini yoxlamaq üçün ən səmərəli vasitələrdən biri olduğunu sübut edir.

“Çoxdur”, “azdır” və ya “bərabərdir” münasibətlərin köməyi ilə qurulan düzgün mühakimə yürütmə bacarıqlarının kiçikyaşlı məktəblilərə aşılınması, qarşılıqlı birqiymətli uyğunluğun köməyi ilə aparılan praktik müqayisənin əsaslandırılmış mühakimələrin formalaşdırılması vasitəsi kimi öyrədilməsi daha bir neçə istiqamətdə ibtidai təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir:

a) Kiçikyaşlı məktəblilər öz təlim fəaliyyətlərinə, öz fikir və mühakimələrinə nəzarət etdikdə, yürütdükləri sadə mühakimələrin doğruluğunu sübuta yetirməyi bacardıqda, tədris materialının öyrənil-

məsinə daha inamlı, daha şüurlu yanaşır və onların fənnə maraq dairəsi genişlənir.

b) Kiçikyaşlı məktəblilər öz mühakimələrindəki səhvlərə nəzarət edib, onları aşkara çıxara bilirlər. Belə şagirdlərdə mühakimələrini korrektə etmək, səhvi dəzəldilmək üçün təşəbbüs hissləri oynadır.

c) Kiçikyaşlı məktəblilər yaradıcı düşünməyi, düzgün mühakimələr yürütməyi, öz fikirlərinin düzgünlüyünü əsaslandırmağı öyrənirlər. Əsaslandırılmış mühakimə yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması kiçikyaşlı məktəblilərin təsəvvürlərinin, diqqətinin, yaddaşının, təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, onlarda özünə-inamlılıq, fəallıq və təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına da münbit şərait yaradır.

ç) Belə yanaşma, ibtidai siniflərdə tədris fənlərinin mənimsənilmə keyfiyyətinin artırılmasına, təlimin elmi əsaslarla qurulmasına və onun həyatla daha sıx əlaqələndirilməsinə geniş imkanlar açır.

Tədqiqatdan aydın oldu ki, həndəsi və cəbri materiallarla bağlı olan hesablama priyomlarının birinə digər priyomun gedisinə uyğun aparılan mühakiməyə və onun nəticəsinə nəzarət vasitəsi kimi istifadə etmək və şagird mühakimələrini də bu əsasda qurmaq olur. Tədqiqat zamanı o da üzə çıxarıldı ki, kiçikyaşlı məktəblilər belə mühakimələr yürütməyə həvəslə yanaşırlar. Hesablama priyomlarına uyğun bacarıqların formalaşdırılması zamanı öyrədilən anlayışın mahiyyətinə, təlim zamanı şagirdlərin yürütdükləri mühakimələrin və gəldiyi əqli nəticənin daxili komponentləri arasındakı asılılıqlara söykənən şagird mühakimələrinə nail olmaq mümkündür. Təcrübə göstərdi ki, elə yanaşma tərz, şagird özünənəzarətinin və özünü-dəyərləndirmənin də ən optimal və elmi formasıdır.

Beləliklə, kiçikyaşlı məktəblilərdə hesab əməllərinin icrası zamanı yürütdükləri mülahizə və hökmlərin (nəticələrin) doğruluğunu əsaslandırmaq bacarıqlarının kiçikyaşlı məktəblilərdə aşılması metodikası onlarda aldıkları riyazi nəticələrin (hökmlərin) doğruluğuna şübhə yaradılması ilə başlayır. Şübhələr iki sonlu çoxluğun birləşdirilməsinə və sonlu çoxluqdan elementlərindən onun

bir hissəsinin ayrılmasına əsaslanan mühakimələr vasitəsilə yoxlanılır. Yoxlama prosesində alınan nəticə (sonuncu mülahizə) şübhəli nəticə ilə (mülahizə ilə) müqayisə olunur və onun doğru olub-olmadığı dəqiq müəyyənləşdirilir. Bu iş, on, yüz və min dairəsində əvvəlcə ədədlərin tərkib hissələrinə ayıraraq toplama və çıxma qaydası, sonra isə cəmin yerdəyişmə xassəsinə əsaslanan mühakimələr yürütmə bacarıqlarının kiçikyaşlı məktəblilərdə formalaşdırılması ilə davam etdirilir.

Tədqiqatın gedişində o da aydın oldu ki, ibtidai siniflərdə fənlərin tədrisi zamanı kiçikyaşlı məktəblilərdə öz fikir və mülahizələrindən doğruluğunu sübut etmək bacarıqlarının formalaşdırılması, yəni kiçikyaşlı uşaqlarda əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının göstərilən mərhələlərlə formalaşdırılması onların təsəvvürünü, diqqətini, yaddaşını, yaradıcı təfəkkürünü, mühakiməli nitqini inkişaf etdirir, yaradıcı düşünmələrinə köməklik göstərir, ibtidai siniflərdə riyaziyyat, azərbaycan dili, həyat bilgisi, oxu və s. fənlərin tədrisi prosesini müasir təlim ideyalarına daha da yaxınlaşdırır; yuxarı siniflərdə fənlərin tədrisi zamanı şagirdlərdə özünə nəzarət özünü düzgün qiymətləndirmək dəqiq isbat olunmuş mühakimələr yürütmək, hökmlər vermək və s. kimi keyfiyyətlərin daha möhkəm tərbiyə olunmasına, isbatlı mühakimələrin daha şüurlu, möhkəm və düzgün öyrədilməsinə zəmin yaradır.

II fəslin **“Kiçikyaşlı məktəblilərin əsaslandırılmış mühakimələrini şərtləndirən idraki fəaliyyətin formalaşdırılması”** adlanan ikinci paragrafında müəyyən edilir ki,

-İdraki fəaliyyət şəxsiyyətin imkanlarından istifadəyə və idraki məsələlərin həllinə yönəlmiş, insanın fəaliyyətini xarakterizə edən, şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən bir yenilik, əhəmiyyət kəsb edən mürəkkəb inteqral keyfiyyətdir.

-İdraki fəaliyyətin aktivləşdirilməsi konsepsiyasının mahiyyəti ilə bağlı apardığımız əsas nəşrlərin təhlili tədqiqatçıların məsələyə baxışları zamanı iki əsas yanaşmanı ayırd etməyə imkan verir. Bəzi müəlliflər idrak aktivliyini bir fəaliyyət, digərləri bir proses kimi qiymətləndirirlər. Bizə elə gəlir ki, hər iki yanaşmadan həm fəaliyyətin məqsədi, həm də ona nail olmaq üçün bir vasitə və

nəticəsi kimi baxsaq, əsaslandırılmış mühakimələrin yaranmasını təmin edən idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin mahiyyəti barədə vahid bir fikir formalaşdırma bilərik. Beləliklə, əsaslandırılmış mühakimələrin yaranmasını təmin edən idraki fəaliyyətin aktivləşdirilməsi, problemləri yaradıcı formada həll edə bilən, müstəqil və tənqidi düşünən, öz nöqteyi-nəzərini, inanclarını inkişaf etdirən və müdafiə edən, biliklərini daim artıran, yeniləyən və yaradıcı dəyişiklər üçün tətbiq edə bilən şəxsiyyətin formalaşması ilə nəticələnən bir prosesdir.

- Əgər aktivləşdirmə vasitələri sistemi kiçikyaşlı məktəblilərin məqsədyönlü, özünüidarə və dəyişən fəaliyyət prosesi kimi tədrisinin təşkilini təmin edərsə və bu vasitələr sistemində idrak fəaliyyətinin konkret məqsədlərinə uyğun olan metodik şərtlər nəzərə alınarsa, kiçikyaşlı məktəblilərin əsaslandırılmış mühakimələrinin yaranmasını təmin edən idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi mümkündür.

- Kiçikyaşlı məktəblilərin əsaslandırılmış mühakimələrinin yaranmasını təmin edən idrak fəaliyyəti riyazi təsəvvürlərin, bilik və bacarıqların formalaşmasında özünü daha aydın şəkildə biruzə verir. İlkin riyazi biliklərin mənimsədilməsi prosesində idrak fəaliyyətinin gedişatının dinamikasını xarakterizə etməklə, fəaliyyətin idrak prosesində yarandığını iddia etmək olar. Bu, məlumatın maraqla qəbul edilməsində, biliklərin daha da dərinləşdirmək, aydınlaşdırmaq istəyində, maraq doğuran suallara cavab tapmaq üçün müstəqil axtarışda, yaradıcılıq elementlərinin təzahüründə, idrak yolunu öyrənmək və digər materiala tətbiq etmək bacarığında ifadə olunur. Riyazi təsəvvürlərin, bilik və bacarıqların formalaşması onun stereotipindən yayınmaqla təkrarlama prosesini dəyişdirmək və dərinləşdirmək imkanı verir, uşaqların idrak fəaliyyətini aktivləşdirir. Kiçikyaşlı məktəblilərin özləri, əldə edilən faktlardan və təsnifatlardan istifadə edərək müqayisəli əməliyyatlar aparmağa, daha arqumentli və inamlı mühakimələr yürütməyə, müstəqil şəkildə cəsarətli nəticələr çıxarmağa qadir olurlar.

- Riyazi təsəvvürlərin, bilik və bacarıqların formalaşması prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin fəallaşmasına təsir edən pedaqoji şəraitin vurğulanması və təsvir olunması yerinə düşər:

a) ibtidai təhsil dövründə tədrisin təşkilinə integrativ yanaşmaya əsaslanaraq riyazi təsəvvürlərin, bilik və bacarıqların formalaşdırılması zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin əsaslandırılmış mühakimələrin yaranmasını təmin edən idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin struktur-məzmunlu modelinin tərtib edilməsi;

b) ibtidai təhsil prosesinin struktur komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi: planlaşdırma, bilavasitə riyazi tədris fəaliyyəti, sərbəst fəaliyyətlərdə uşaqların və müəllimlərin tədris fəaliyyəti, fənni inkişaf etdirən riyazi mühit;

c) inkişafetdirici, şəxsiyyətyönlü və fənnə istiqamətlənmiş təlim prinsiplərinin integrasiyasına əsaslanan, riyaziyyatın tədrisi prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin əsaslandırılmış mühakimələrin yaranmasını təmin edən idraki fəaliyyətlərinin artırılması metodikasının işlənməsi.

Fəslin **“Təlim prosesində şagirdlərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması”** adlanan üçüncü paraqrafında müəyyən edilir ki, əgər kiçikyaşlı məktəblilərə mühakimələrin birindən digər mühakimələr vasitəsilə alınan hökm-lərin doğruluğuna nəzarət vasitəsi kimi, onun doğruluğunu əsaslan-dırmaq vasitəsi kimi istifadə olunarsa, onda kiçikyaşlı məktəblilər həmin mühakimələrin dəyərində daha böyük önəm verir, müstəqil olaraq belə mühakimələr aparmağa meyllənirlər. Belə bir təşəbbüs və onun müntəzəm reallaşdırılması isə mühakimələr arasındakı məntiqi əlaqələrin kiçikyaşlı məktəblilər tərəfindən daha asan və möhkəm qavranılmasına səbəb olur.

Təlim prosesində şagirdlərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının vasitələrindən biri riyazi çalışmalardır.

Riyazi çalışmanın həlli zamanı aldığı əqli nəticədən şübhə-lənən şagird çalışmanı digər üsulla həll edir və fərqli nəticə aldıqda misalın birinci üsulla həllinə yenidən qayıtmağa məcbur olur. Yenidən əvvəlki cavab alındıqda uşaqlar artıq yoxlama zamanı səhvə yol verdiklərindən şübhələnir və ikinci üsulun gedişinə yenidən qayıtmağın zəruriliyini görür. Bu yolla kiçikyaşlı məktəblilərdə mühakimələrə və onun yekun hökmünə yenidən şübhə yaranır. Belə

şübhələr onları fəallığa təhrik edir. Ona görə də uşaqlar bir daha diqqətlə həllin mərhələ-mərhələ düzgünlüyünün yoxlanılması prosesini həyata keçirir və mühakimələrində korrekt işləri aparırlar. Nəhayət, çalışmanın ikinci üsulla icrası zamanı uşaqlar birinci üsulla olduğu kimi eyni nəticə alır və mühakimələrinin sonunda belə bir yekun qənaətə gəlirlər ki, “biz misali düzgün həll etmişik, amma yoxlamamı düzgün aparmamışıq”.

Bununla da, şagirdlər nəinki çalışmanın ilkin variantda həllinin və həllin gedişinə uyğun mühakimə prosesinin düzgünlüyünü yoxlamış (öz fəaliyyətlərinə nəzarət etmiş) olurlar, onlar eyni zamanda nəzarət prosesinin özündəki səhv addımları aşkara çıxarıb onlara düzəliş edə bilirlər.

Nəticədə şagirdlərdə öz əqli fəaliyyətlərinin və buna uyğun mühakimələrinin düzgünlüyünə inam artır. Bu nəinki təkcə riyaziyyatın, həm də bütün fənlərin tədrisi zamanı kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmə başqasının formalaşdırılmasında çox mühüm mərhələdir.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına imkan verən didaktik şərtlərdən biri də Azərbaycan dili və Həyat bilgisi fənlərinin tədrisi prosesində inandırıcı dəlillərə söykənən mühakimələr yürütmək bacarıqlarının aşılması və qarşılıqlı-əlaqəli şəkildə formalaşdırılmasıdır. Tədqiqat göstərdi ki, şagirlərində əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına I sinifdən etibarən başlamaq lazımdır və bu zaman tutuşdurma və müqayisə priyomlarının imkanlarından istifadə edilməsi daha münasibdir. İbtidai siniflərdə Orfoqrafiya təlimi zamanı yazı verdişlərini aşılmaq məqsədilə istifadə olunan çalışmalar daha əlverişlidir. Tutuşdurma və müqayisə priyomlarının köməyiylə icra olunan belə çalışmalar şagirdlərin orfoqrafiya üzərində müstəqil işlərini təmin etməklə bərabər, onları müstəqil düşünməyə, hər sözün nə mənə verdiyinə, həmin hərflərin səhv yazılması nəticəsində sözlərin necə dəyişdiyini öyrənməyə, sözlərin düzgün yazılışını yadda saxlamağa, öz təlim fəaliyyətlərinə düzgün nəzarət etməyə, lazım gəldikdə düzəlişlər aparmağa imkan verir. Tədqiqat nəticəsində orfoqrafiya təlimi prose-

sində şagirdlərə öz təlim nəticələrinə nəzarət bacarıqlarının qüsurlu və zəif aşılmasının səbəbləri və onları aradan qaldırılma yolları da müəyyən olundu. Bu imkanlardan çıxış etmək şagirdlərə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının mənimsədilməsində böyük müvəffəqiyyətlər qazanmağa imkan verdi. İbtidai təlim məsələləri ilə məşğul olan alimlərin tədqiqatlarına, onların elmi-nəzəri və praktik ideyalarına əsaslanaraq dissertasiyada hazırlanmış kartoçkalar, “Səhvini düzəlt” kassası da problemin həllində mühüm rol oynadı.

Fəslin **“Alınan nəticələrin pedaqoji eksperimentdən keçirilməsi”** adlanan 4-cü paragrafında tədqiqat zamanı irəli sürülmüş fərziyyənin doğruluğunu və kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə hazırlanmış pedaqoji sistemin faydalı olduğunu yoxlamaq məqsədilə keçirilmiş pedaqoji eksperimentin təşkili, gedişi və nəticələri verilmişdir. Öyrədici eksperiment yekunlaşdırılaraq eksperimental və nəzarət siniflərində yoxlayıcı eksperiment keçirilmişdir. Eksperiment sorğu formasında aparılmışdır. Şagirdlərdən alınan cavablar həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə təhlil olundu. Verdikləri cavabların düzgünlüyünün sadə mühakimələrlə əsaslandırılması baxımından şagirdlərin bilik səviyyələrini keyfiyyətə daha dəqiq müəyyən etmək üçün alınan cavablar 4 qrupa bölündü. Hər qrup ilk növbədə keyfiyyətə şagirdlərin təlim zamanı verdikləri cavabların düzgünlüyünü dolğun şəkildə izah edə bilmək, mühakimələrini düzgün və arqumentli qura bilmək bacarıqlarının hansı səviyyədə olduğunu göstərir. Bölgü “Cavab düzgün, onun əsaslandırılması isə arqumentli və bitkin mühakimə formasında olmalıdır” prinsipi əsasında aparılmışdır.

Birinci səviyyəli qrupa elə cavablar daxil edilir ki, həmin cavablar həm düşüncəli, düzgün, həm də verilən cavabın düzgünlüyü şagirdin sadə mühakimələri ilə tam əsaslandırılmış olur.

İkinci səviyyəli qrup elə şagirdlərin cavablarını əhatə edir ki, onlar öz düzgün cavablarını əsasən əsaslandırsalar da, lakin mühakimələri məntiqi cəhətdən yarımçıq olur, fikirlər tam əhatəli verilmir.

Üçüncü səviyyəli cavablarda şagirdlər öz fikirlərinin düzgünlüyünü izah etmək təşəbbüsündə olsalar da, buna çalışsalar da, ancaq onu bacarmırlar. Belə şagirdlərin cavabları mənasız, məsələyə

aid olmayan fikirlərdən ibarət olur. Şagirdlərin mühakimələri bir-birilə əlaqəsi olmayan cümlələr yığımını təşkil edir.

Dördüncü səviyyə elə şagirdlərin cavablarını əhatə edir ki, belə uşaqlar tamamilə reaksiyasız, fikri dağınıqlıq olur, heç bir cavab verə bilmir, öz cavablarının doğru olub-olmadığını əsaslandırmağa, izah etməyə təşəbbüs belə göstərmirlər. Belə şagirdlər ya verilən suallara heç cavab vermir, ya da səhv cavab verir.

Eksperimental və nəzarət siniflərdə şagirdlərdən alınan cavabların səviyyələr üzrə miqdarı müqayisəsi də aparıldı və faiz göstəriciləri çıxarıldı. Dissertasiyada bu göstəricilər eksperimentin mərhələləri üzrə cədvəllər və qrafiklərlə göstərilmişdir.

Cədvəl 4.1-dən aydın şəkildə görünür ki, eksperimentin başlanğıcında şagirdlərin IV səviyyəli cavabları (46,7%), yarısında II səviyyəli cavabları (36,7%), sonunda isə I səviyyəli cavabları (36,7%) üstünlük təşkil etmişdir. Eksperimentin əvvəllərində şagirdlərin 1-ci və 2-ci səviyyəli cavabları 20,0% ($3,3+16,7=20,0\%$), ortalarında 60,0% ($23,3+36,7=60,0\%$) və sonunda isə 66,7% ($36,7+30,0=66,7\%$) təşkil etmişdir.

Cədvəl 4.2-dən də görünür ki, nəzarət siniflərində şagirdlərin III səviyyəli cavabları eksperimentin əvvəlində (43,3%), eksperimentin ortalarında IV səviyyəli cavabları (40,0%), sonunda isə III səviyyəli cavabları (29,6%) üstünlük təşkil etmişdir. 1-ci və 2-ci səviyyəli cavablar isə eksperimentin əvvəllərində 23,4% ($6,7+16,7=23,4\%$), ortalarında 26,7% ($10,0+16,7=26,7\%$) və sonunda isə 48,1% ($22,2+25,9=48,1\%$) təşkil etmişdir.

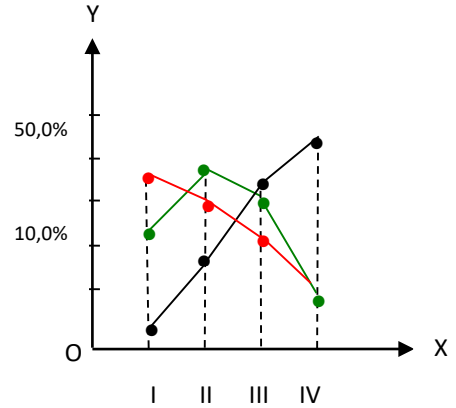
Tədris ilinin sonunda eksperimentin nəticələrindən aydın olur ki, kiçikyaşlı məktəblilərin əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqları tədris ilinin əvvəli ilə müqayisədə eksperimental siniflərdə 46,7% ($66,7-20,0=46,7\%$), nəzarət siniflərdə isə 24,7% ($48,1-23,4=24,7\%$) artmışdır. Beləliklə, eksperimental siniflərdə təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəlmə faizi nəzarət siniflərdəki təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəlmə faizinə nisbətən 22,0% ($46,7-24,7=22,0\%$) artıqdır.

Tədris ilinin mərhələləri üzrə pedaqoji eksperimentin nəticələri

I. Eksperimental siniflərdə

Cədvəl 4.1.

Dərs ili Səviyyə	Başlan.	Orta	Sonu
I	1 3,3%	7 23,3%	11 36,7%
II	5 16,7%	11 36,7%	9 30,0%
III	10 33,3%	9 30,0%	7 23,3%
IV	14 46,7%	3 10,0%	3 10,0%
Şagirdlərin sayı	30	30	30

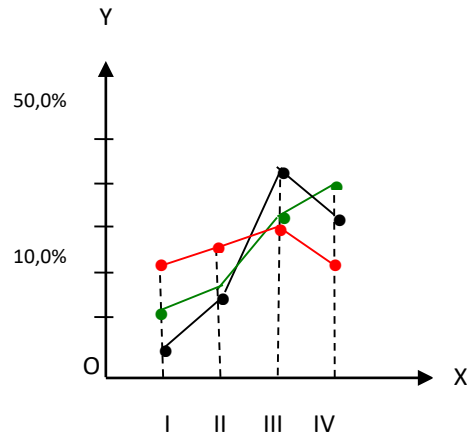

Qrafik 4.1.

II. Nəzarət siniflərində

Cədvəl 4.2.

Dərs ili Səviyyə	Başlan.	Orta	Sonu
I	2 6,7%	3 10,0%	6 22,2%
II	5 16,7%	5 16,7%	7 25,9%
III	13 43,3%	10 33,3%	8 29,6%
IV	10 33,3%	12 40,0%	6 22,2%
Şagirdlərin sayı	30	30	30

Qrafik 4.2.

Keçirilmiş eksperimentin nəticələri onu da göstərdi ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması və onun fənlər üzrə reallaşdırılması bütün ibtidai təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edir. Bununla da, ümumi orta təhsilin daha keyfiyyətli təşkilinə əsaslı zəmin yaranmış olur.

Tədqiqatla bağlı aşağıdakı **ümumi nəticələrə** gəlinmişdir:

Pedaqoji prosesdə, xüsusən də fənlərin tədrisi zamanı kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarını formalaşdırmaq, onlarda öz fikir və mühakimələrinin doğruluğuna cavabdehlik tərbiyə etmək mümkündür və bu bacarıqlar ibtidai təlimin keyfiyyətini yüksəldir.

Tədqiqatın sonunda əlavə olaraq aşağıdakı nəticələr də əldə olunmuşdur:

1. Kiçikyaşlı məktəblilərin təfəkkür və qavrayışlarının psixoloji və fizioloji səviyyəsi onlarda ciddi təfəkkür əməliyyatı tələb edən əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının daha şüurlu və möhkəm formalaşdırılmasına imkan verir.

2. İbtidai siniflərin fənn kurikulumlarının və uyğun dərsliklərin məzmunu kiçikyaşlı məktəblilərə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının aşılmasına və bu bacarıqların tədrisən (mərhələ-mərhələ) formalaşdırılmasına imkan verir. Azərbaycan dili, Riyaziyyat, Həyat bilgisi və digər fənlər üzrə dərsliklərdə şagirdlərdən yürütdükləri (söylədikləri) sadə mülahizələrin (fikri və düşüncələrin) doğruluğuna nəzarət etməyi, onun düzgünlüyünü əsaslandırmağı tələb edən çalışmaların və tapşırıqların miqdarını artırmağa ehtiyac var.

3. Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması, o cümlədən öz mühakimələrinin və onun nəticələrinin doğruluğunu sübut etməyə dair zəruri biliklərin mənimsədilməsinin mövcud səviyyəsi ibtidai siniflərdə təlimin qarşısına qoyulan tələblərə tam cavab verə bilmir. İbtidai təlim prosesinin sonunda kiçikyaşlı məktəblilərin böyük bir qismi öz danışıqlarına, öz hərəkət və rəftarları ilə bağlı mühakimələrinə nəzarət etməyə, söylədikləri fikir və mülahizələrin doğruluğuna haqq

qazandırmağa, onu sübut etməyə heç bir ehtiyac hiss etmir. Buna ehtiyac hiss edən kiçikyaşlı məktəblilərin əksəriyyəti isə öz fikir və fəaliyyətlərinin doğruluğunu əsaslandırmağa bilmirlər.

4. Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması, şagirdlərə öz fəaliyyət və mühakimələrinin (son qənaətlərinin) doğruluğunu əsaslandırmaq bacarıqlarının aşılınması baxımından metodik ədəbiyyat məktəblərimizin hazırkı ehtiyaclarını ödəyə bilmir.

Alınmış elmi nəticələrdən pedaqoji elmin nəzəriyyəsini daha da zənginləşdirmək və məktəb praktikasına tətbiq etmək üçün aşağıdakılar **təklif** olunur:

1. Kiçikyaşlı məktəblilərdə fənlərin tədrisi prosesində öz mühakimələrinin nəticələrinin doğruluğunu əsaslandırmağa tələbat tərbiyə edilməsi və onlarda əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə hazırlanmış iş sistemi ibtidai siniflərdə fənlərin tədrisinin ümumi metodikasına daxil edilsin.

2. Fənn kurikulumlarının və dərsliklərin təkmilləşdirilməsində kiçikyaşlı məktəblilərdə təlim fəaliyyəti ilə bağlı əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına, şagirdlərdən öz gündəlik rəftar və hərəkətlərinin doğruluğunu praktiki və nəzəri çalışmaların sayı və rəngarəngliyi artırılsın. Məsələn, praktik çalışmalar ilk təlim dövründə əsas riyazi anlayışlarla və toplama və çıxma əməlləri ilə şagirdlərin ilk tanışlığına xidmət göstərən praktik çalışmalardan bilavasitə sonra, sonrakı mərhələlərdə isə əsas hesablama priyomlarına aid olan çalışmaların arasında verilsin;

Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət göstərə bilən çalışmalar dərsliklərdəki digər təlim bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edən çalışmalarla bir yerdə verilsin. Belə çalışmaların həlli metodikası uyğun siniflərin iş dəftərində nəzərə alınsın.

3. İbtidai siniflərdə təlimə xidmət göstərən tərbiyəvi tədbirlərin təşkilində şagirdlərdə öz mühakimələrinə, onların düzgünlüyünə nəzarət etmək və onu əsaslandırmağa bilmək vərdişlərinin formalaşdırılması yollarına dair metodik vəsait hazırlansın və müəllimlərin istifadəsinə verilsin;

4. Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması metodikası praktik ibtidai sinif müəllimləri tərəfindən nəzərə alınsın;

5. İbtidai siniflərdə mövcud fənn kurikulumları çərçivəsində məktəblilərə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının aşılması məsələsi metodiki və psixoloji səpkidə də geniş tədqiq olunsun.

Dissertasiyanın əsas məzmunu, tədqiqatda irəli sürülən başlıca ideyalar, əldə olunan nəticələr müəllifin çap olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Научно – теоретическое значение понятия обоснованное суждение // Наука новые технологии и инновации Кыргызстане, 2017, № 9, s.196-198.

2. Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış ilkin riyazi mühakimələr yürütmək bacarıqlarının aşılması // Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2018, №1, s.153-157.

3. Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının fizioloji xüsusiyyətləri // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, cild 85, Bakı, 2018, № 3, s.78-81.

4. Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının psixoloji xüsusiyyətləri // Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, Gəncə, 2018, № 2, s.365-369.

5. Əsaslandırılmış mühakimələr şagird təfəkkürünün ən güclü psixoloji məhsuludur // Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri, Bakı, 2018, №1, s.108-111.

6. Əsaslandırılmış şagird mühakimələrinin məntiqi-psixoloji cəhətləri // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu “Müəllim hazırlığı strateji hədəflərdən biri kimi” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları 18 may 2018, s.215-216.

7. Əsaslandırılmış şagird mühakimələri və onun psixoloji tərəfləri//Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu “Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyaların təlim tərbiyə prosesində tətbiqi”

mövzusunə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları, 8 may 2018, s.63-65.

8. İkiəməlli məsələlər kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılmasında başlıca vasitədir// Gəncə Dövlət Universitetində keçirilən Beynəlxalq konfransın materialları. Gəncə, 2018, s.188-190.

9. Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından məktəb praktikasının təhlili // “Naxçıvan” Universiteti Elmi əsərlər № 3 (14) Naxçıvan, 2019, s.261-267.

10. The methodical ways and opportunities of forming the abilities of making well-founded judgments in primary school children// European Research: Innovation in Science, education and technology London, Great Britain, December 8-9, 2019. s.88-90.

11. İbtidai sinif şagirdlərində əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarını formalaşdırmağın metodik imkanları // GDU Gəncə alimlərin IV Respublika elmi–praktik konfransı Gəncə, 2019

12. İbtidai siniflərdə Orfoqrafiya təlimi vasitəsilə şagird özünə nəzarətinin təşkili imkanları// Bakı Slavyan Universitetin Elmi əsərləri, № 2, Bakı, 2019, s.30-36.

13. Riyazi məsələlər əsaslandırılmış mühakimələrin formalaşdırılmasında başlıca vasitə kimi// Az.Təhsil İnstitutu Elmi əsərlər, cild 87, № 4, Bakı, 2020, s.110-112.

Dissertasiyanın müdafiəsi 18 mart 2022__il tarixində saat 11⁰⁰ Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.40 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Naxçıvan MR, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 1, AZ7003, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Dissertasiya ilə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun rəsmi internet saytında (www.nmi.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 17 Fevral 2022__il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 12.02.2022
Kağızın formatı: 60×84.16/1
Həcm:45713
Tiraj:100